

CLEMENS EMİN BOSCH

(1899-1955)

Prof. Dr. ARİF MÜFİD MANSEL

22 Temmuz 1955 tarihinde hem İstanbul Arkeoloji Müzeleri, hem İstanbul Üniversitesi memleketimizin kültürüne büyük hizmetleri dokunmuş olan bir rüknünü, Prof. Bosch'u kaybetti. Gerek Müze-
de, gerek Üniversitede kendisiyle uzun müddet çalışmış ve kendisini yakından tanımak fırsatını bulmuş bir ferd olarak bu satırlarla hatırasını anmağı bir borç telâkki ediyorum.

Clemens Bosch 6 Ekim 1899 da Almanya'nın Köln şehrinde doğmuş, ilk ve orta tahsilini Köln ve Darmstadt'ta tamamladıktan sonra 1920 senesinden itibaren Berlin ve Heidelberg Üniversitelerinde ilkçağ tarihi, arkeoloji ve klâsik filoloji tahsil etmiş ve 1925 de Heidelberg'te ilkçağ tarihi kürsüsünü işgal eden meşhur tarihçi A. v. Domaszewski'nin nezdinde "*Die Quellen des Valerius Maximus ; ein Beitrag zur Erforschung der Literatur der historischen Exempla*" (*Valerius Maximus'un kaynakları ; tarihî "exemplum"lar literatürüne dair bir araştırma*)¹ adlı bir tez hazırlıyarak doktora imtihanını vermiştir. 1927 senesinden itibaren Bosch'u Halle Üniversitesinde tanınmış ilkçağ tarihçisi W. Weber'in yanında buluyoruz. Bu âlimin teşviki ile Bosch ilkçağ Küçük Asya sikkeleri üzerinde çalışmağa başlamıştır ki bütün hayatı müddetince bu konu onu birinci derecede ilgilendirecek ve en verimli ilmî faaliyeti bu sahada olacaktır. Bosch ilk önce bu çalışmaları için gerekli malzemeyi toplamak üzere 1928 senesinden itibaren gerek Almanya dahilinde, gerek diğer Avrupa ülkelerinde müteaddit seyahatler yapmış, böylece başlıca nümizmatik kabinelerinde bulunan Anadolu sikkelerinin tariflerini ihtiva eden fişlerden başka bunların alçı kalıplarından müteşekkil gayet zengin ve kıymetli bir etüd koleksiyonu vücade getirmeğe muvaffak olmuştur. Bu çalışmalarını yakinen takip ve takdir eden Prof. Weber 1930 da kendisini Halle Üniversitesinde müdürü bulunduğu "İlkçağ araştırmaları enstitüsü" ne (Institut für Altertumswissenschaft) başasistan olarak almıştır.

¹ Bu tez 1929 senesinde Stuttgart'ta basılmıştır.

Bosch'un 1931 senesinde Berlin Arkeoloji Cemiyetinde verdiği "Über die kleinasiatischen Münzen der römischen Kaiserzeit" (*Roma imparatorluk devri Küçük Asya sikkeleri hakkında*) adlı konferans² bu çalışmaların bir programını, aynı zamanda hedefini ihtiva etmekte, bundan başka Anadolu'da Romalılar devri sikkelerinin yalnız bu ülke için değil, fakat bütün ilkçağ tarihi için ne kadar önemli vesikalar teşkil ettiği hakkında açık bir fikir vermektedir. Müellif bazı umumî mülâhazalardan sonra Roma imparatorluk devrinde birçok Anadolu şehrinin idarî ve iktisadî muhtariyetini muhafaza ettiğini ve sikke darbetmeğe devam eylediğini ortaya koymakta, bunların sayısının M. ö. 1. asırda 140 olmasına karşılık M. s. 1. asırda 173, 2. asırda 270, 3. asırda ise 295 e yükseldiğini, basılan sikke miktarının da (bu hususta tam rakamlar tesbit etmek mümkün olmamakla beraber) bununla hemahenk olarak tedricî surette arttığını ve 3. asırda en yüksek haddini bulduğunu açıklamaktadır. Bundan sonra sikkelerin tarih vesikaları olarak önemine dair birkaç misal veriyor: üzerlerinde ordu sancakları (*signum*) tasvirleri bulunan ve nisbeten geç devirlere ait olan sikkeler büyük yollar üzerindeki şehirlere aittir. Bu şehirler bir harita üzerinde tesbit edildikte M. s. 3. ve 4. asırlarda Roma ordularının Doğu seferlerine giderken takip ettikleri yollar vâzih bir surette meydana çıkmaktadır. - Nikaia (İznik) sikkeleri üzerinde Sangarios'un (Sakarya) allegorik tasvirleri vardır. Strabon ilkçağda bu nehrin Gallos'la (Mudurnu suyu) birleştiği noktaya kadar seyrüsefere elverişli olduğunu yazdığına göre ticaret gemilerinin Karadenizden bu noktaya kadar geldiği, buradan malların kara yolu ile İznik'e sevk edildiği, bu şehirden de Marmara yoluyla Akdenize ulaştırıldığı meydana çıkar. Şu halde bu sikkeler İznik şehrinin ticareti için Sakaryanın haiz olduğu önemi tebarüz ettirmektedir. - Romalıların hâkimiyetleri müddetince yaymağa çalıştıkları "Pax Romana" mefhumuna, yani Romalılar sayesinde cihanda bir sulh ve sükûn devresi başlamış olduğu vakıasına bu sikkeler fazla yer vermemektedir. Buna karşılık bilhassa 3. asır sikkelerinde pek çeşitli zafer tasvirlerine rastlanmaktadır. Bunlardan bazıları sembolik bir surette imparatorluk devri Roma kültürünün barbarlara karşı kazandığı zaferi açığa vurmakla beraber bir çokları o zamanlar Doğuda Romalıların en

² Şu eserde basılmıştır: *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Archäologischer Anzeiger* 1931, s. 423-456. Tenkit: *Numismatisches Literatur-Blatt* 1932, s. 2573-2575 (H. Lorenz).

A. M. Mansel

Clemens Emin Bosch
1899 — 1955

korkunç düşmanı olan Part'lara karşı kazanılan zaferlerle ilgili bulunmaktadır. Yine bu hâdiselerle ilgili olarak "*Roma aeterna*" (ebedî Roma) mefhumu bu sikkeler tarafından sık sık ele alınmaktadır. Dinî sahada da sikkeler önemli bir rol oynamaktadır. İlâh kültürünün yayılışı, bunların birbiriyle olan münasebeti, kült binaları ve heykellerinin şekli hakkında sikke tasvirleri önemli ipuçları vermektedir.

1932 senesinde Bosch bu çalışmalarına dayanarak kaleme aldığı "*Die kleinasiatischen Münzen der römischen Kaiserzeit*" (*Roma imparatorluk devri Küçük Asya sikkeleri*) adlı bir tez ile doçent olmuş ve bu mevkii Halle Üniversitesinde 1935 senesine kadar muhafaza etmiştir. Bu tez bazı tadiller ve ilâvelerle "*Die kleinasiatischen Münzen der römischen Kaiserzeit. II. Einzeluntersuchungen. I. Bithynien. I. Hälfte*" (*Roma imparatorluk devri Küçük Asya sikkeleri. II. Tafsilâth araştırmalar. I. Bitinya. I. cüz*) ünvanı altında 1935 te Stuttgart'ta bir kitap halinde neşredilmiştir. İlim âlemi tarafından, o devirde intişar eden tahlil ve tenkit yazılarının gösterdiği gibi, ³ müsaid karşılanmış olan bu eserin önsözünde Bosch konferansında açıklamış olduğu hususlara ve bilhassa Anadolunun orijinallığı ve bütün ilkçağın siyasî ve kültürel tarihi için taşıdığı öneme işaret ettikten sonra ⁴ sikkelerin bu kültürü aydınlatmak hususunda oynadığı rolü tebarüz ettirmektedir. Fakat esash neticelere varabilmek için yalnız muayyen bölgelere değil, bütün Anadoluya ait sikke malzemesinin bilinmesi zarureti üzerinde duran Bosch kendi zamanına kadar Anadolu sikkelerine dair bazı umumî kataloglar yapılmışa başlanmış, fakat bunlar tamamlanmak şöyle dursun, insicamlı parçalar halinde bile neşredilememiş olduğunu anlatmakta, kendisinin ise M. ö. 700 senesi ile M. s. 300 seneleri arasında Anadolu'da basılan sikke malzemesinin heybeti karşısında çalışma sahasını hudutlandırmak mecburiyetinde kaldığını ve sadece Roma imparatorluk devri sikkelerini (Avgustus'tan Gallie-

³ Bk. *Deutsche Literatur-Zeitung* 1935, s. 1659-1661 (K. Regling); *Klio* 29, 1936, s. 328-329 (F. Miltner).

⁴ Anadolunun özelliklerini Bosch müteaddid yazılarında tebarüz ettirmeğe çalışmıştır. Yukarıda adı geçen *Archäologischer Anzeiger*'deki makalesinden başka bk. *Numismatisches Literatur-Blatt* 48, 1931, s. 2493 v.dd.; 2553 v.dd.; 2572 v.dd.; 5555 v.dd. ve II. Türk Tarih Kongresinde (1937) yaptığı "*Tarihte Anadolu hususiyetleri-DasAnatolische in der Geschichte*" adlı tebliğ (Türk Tarih Kurumu yayınlarından, IX. seri, no. 2), İst. 1943, s. 801-811.

nus'a kadar) etüd konusu olarak seçtiğini yazmaktadır. Bosch yalnız idare tekniği bakımından bir mâna taşıyan Roma eyalet taksimatı yerine öteden beri coğrafi, etnik ve kültürel birlikler olarak karşımıza çıkan Bithynia, Pontos, Karia, Lykia, Pamphylia... gibi antik bölgeleri ele almakta, her bölge için iki kitap çıkarmak niyetinde olduğunu söylemektedir. Birinci kitap bu bölgede basılmış olan sikkelerin bir kataloğunu, ikinci kitap ise teferruata kadar giden mufassal araştırmaları ihtiva edecek ve birincisinin bir nevi tefsiri olacaktır. Anadolu'nun ilkçağda ihtiva ettiği 18 bölgeye ait sikkeler bu suretle toplu olarak neşir ve tefsir edildikten sonra umumî mahiyette nihaî bir cilt neşredilecekti ki bu ciltte bundan önceki tafsilâtlı araştırmalarda ortaya atılan meseleleri yahut elde edilen neticeleri bir kerre daha gözden geçirmek, bunlardan bazılarını birleştirmek suretiyle Roma imparatorluk devrinde Anadolu'nun şehircilik, iktisat ve para, siyaset ve kültür sahalarındaki gelişmesinin anahatları çizilmiş olacaktır. Ne yazık ki Bosch bu büyük ve belki de bir kişinin takatının fevkinde olan programı tahakkuk ettirememiş, yukarıda zikrettiğimiz Bithynia tafsilâtlı araştırmalarına bağlı sikke kataloğunu dahi tabettirmeğe muvaffak olamamıştır.

Bu eserin kısmen dahi neşredilememesinde siyasi hâdiselerin de rolü olmuştur. O tarihlerde Almanya, Hitler rejiminin tesiri altında, hiçbir tahdide tahammülü olmayan ilim araştırmalarının gelişmesine elverişli bir ülke olmaktan çıkmıştı. Bu rejimle bağdaşamayan Bosch için akademik karyerde ilerlemek imkânları ortadan kalkmıştı. İstanbuldaki Alman Arkeoloji Enstitüsünün başında bulunan Prof. Scheide'nin ⁵ tavassutu üzerine İstanbul Arkeoloji Müzelerindeki antik sikke koleksiyonlarının tertip ve tasnifi ile görevlendirilen Bosch 1935 senesinde Türkiyeye gelmiştir. Böylece Bosch için yeni bir âlem açılmış oluyordu. Kendisi üzerinde bu kadar çalıştığı, hakkında bu kadar büyük plânlar hazırladığı sikkelerin vatanına gelmiş, İstanbul müzelerinde ise pek zengin bir malzeme ile karşılaşmıştı ⁶. Bu malzeme Müzeler umum müdürü Halil Edhem merhumun gayreti ile 1918, 1924 ve 1929 senelerinde İstanbula davet edilmiş olan Berlin mes-

⁵ Bu değerli ilim adamı ve idareci için yazdığım nekrolojiye bk. *Belleten* XVI, 1952, s. 407-418.

⁶ İstanbul Arkeoloji Müzelerindeki meskûkât koleksiyonları ve bunların tarihçesi için bk. Halil Edhem, *Âsariyatika Müzesinde meskûkât koleksiyonları* (İstanbul Âsariyatika Müzesi neşriyatı, no. 6), İst. 1923, s. 28 v.d.

kükât kabinesi müdürü Prof. K. Regling tarafından tetkik ve tasnif edilmiş ve bir envanter defteri de vücade getirilmişti ⁷. Fakat yeni buluntular ve satınalmalar sayesinde koleksiyonlar günden güne zenginleşiyordu. Hem bunları gözden geçirmek, hem de sadece bir envanter ile iktifa etmeyip bunların ilmî bir kataloğunu yapmak mübrem bir ihtiyaç haline gelmişti. İşte Bosch bu işe bütün kuvveti ile sarılmış, o zamanlar meskükât kabinesini idare eden ve geniş pratik bilgilere sahip bulunan merhum Osman Arıdağ'ın şahsında kendine yakın bir dost ve değerli bir çalışma arkadaşı bulmuştur. 1939 senesi sonbaharına kadar devam eden bu çalışmaların neticesi üç ciltlik mufassal bir katalog ile teşhir edilen sikkeler için bir rehber hazırlanması olmuştur. Sikkelerin o tarihte patlak veren harpten dolayı Anadolu'ya nakli üzerine katalogun bazı noksanlarını tamamlamak mümkün olamamış, bu yüzden bu eser bugüne kadar basılamamıştır ⁸. Çok faydalı bilgiler ihtiva eden ve bir nevi nümizmatik elkitabı karakterini taşıyan rehber ise "*Eski sikkeler rehberi. I. Bölüm. Yunan Romen-Bizantin ve Avrupa sikkeleri*" adı altında İstanbul'da 1951'de intişar etmiştir.

Müzedeki çalıştığı esnada Bosch için önemli bir hâdise cereyan etmiştir. Öteden beri dinî konulara karşı hususî bir ilgi göstermiş olan Bosch Türkiye'ye geldikten sonra İslâm dinini yakından incelemek ve tanımak fırsatını bulmuş, bu dinin tesirine kapılarak müslüman olmuş ve "Emin" adını almıştır. Bundan sonraki eserlerinde kâh "Clemens" kâh "Emin" önadlarını kullanmaktadır.

Meskükât koleksiyonunun Anadolu'ya nakli üzerine Bosch için müzede faaliyet sahası kalmamıştı. Fakat kendisinin akademik karyerden yetişmiş bir âlim olduğunu ve esasen müzede çalıştığı esnada arkeoloji öğrencilerine konferans şeklinde çok istifadeli dersler verdiğini gözönünde bulunduran İstanbul Üniversitesi kendisini Hellenizm-Roma ve Nümizmatik profesörlüğüne seçmiş ve bu vazife Bosch 1954 senesine, yani hastalığı ders vermesine artık müsaade etmediği ana kadar, kalmıştır. Bu müddet zarfında Bosch iyi bir hoca olduğunu da isbat etmiştir. Hem yanındaki asistanların karyerlerinde

⁷ Halil Edhem, *adı geçen eser*, s. 29 v.d. ve *Halil Edhem Hatıra Kitabı II* (Türk Tarih Kurumu yayımlarından, VII. seri no. 5 a), İst. 1948, s. 24 (Mansel).

⁸ Bu noksanların bir an evvel tamamlanıp katalogların basılmasının sağlanmasını müze uzmanlarından bekleriz.

ilerlemelerine, doktora ve doçentlik tezlerini hazırlamalarına yardımlarda bulunmuş, hem de verdiği dersler, vüzh ve dakikliklerinden dolayı, öğrenciler tarafından büyük istifade ile takip edilmiştir. Bilhassa antik sikkelere, ilkçağ kültür tarihinin birtakım problemlerini halletmek üzere başvurması ve bunların önemini her defasında yeni delillerle ortaya koyması bu derslerin hususiyetini teşkil eder. O esnada Bosch pek orijinal olmamakla beraber birçok isabetli görüşleri ihtiva eden ve öğrencilere mücmel, fakat sağlam bilgiler vermediği gözönünde bulunduran "Helenizm tarihinin anahatları. Ks. 1-2"⁹ ve "Roma tarihinin anahatları"¹⁰ adlı ders kitaplarını yazmıştır.

Üniversitede çalıştığı esnada yaptığı neşriyatın hepsi Anadolu'nun ilkçağ tarihi, nümizmatığı ve epigrafyasına aittir ve bazan bu üç bilim kolunun birbirini ne suretle desteklediği ve tamamladığına dair güzel misallerle doludur. Nitekim "*Bergama kiral hanedanının şeceresi*"¹¹ ve "*Bithynia tetkikleri*"¹² metodlu kaynak araştırmaları mahiyetinde olup bunlardan birincisi Bergama kiral ailesinin şeceresini kesin olarak tesbit etmekte, ikincisi ise bilhassa ikinci elden öğrendiğimiz kaynakların tahlil ve tenkidi neticesinde en eski Bithynia tarihine yeni temel taşları katmaktadır. Anadolu'nun ilkçağda diğer bütün Akdeniz ülkelerinden daha fazla sikke darbettiğini ve bunu darp mahallerinin sayısının açığa vurduğunu belirten "*Eskiçağda müstakil meskûkât darbının vüs'atı*"¹³ adlı makalesi, Anadolu'da hiçbir zaman tanınmamış olan imparator I. Gordianus'a ait sikkelerin mevcudiyetini bildiren ve bunların ancak III. Gordianus zamanında, büyük babasının adına basılmış olduğunu ortaya koyan "*I. Gordianus'un Küçük Asya sikkeleri*"¹⁴ adlı kongre tebliği, yahut Apameia (Myr-

⁹ *Helenizm tarihinin anahatları. I. Ks. Büyük İskender İmparatorluğu* Çeviren: A. Erzen (İst. Üniv. Edebiyat Fakültesi yayınları, no. 161), İstanbul 1942; II. Ks. *Roma İmparatorluğuna katıldıkları tarihe kadar Helenizm Devletleri*. Çeviren: S. Atlan (İst. Üniv. Edeb. Fak. yayınları, no. 206), İstanbul 1940.

¹⁰ *Roma tarihinin anahatları. I. Ks. Cumhuriyet*. Çeviren: S. Atlan (İst. Üniv. Edeb. Fak. Yayınları, no. 127), İstanbul, 1940.

¹¹ *Türkiyat Mecmuası VII-VIII, 1940/42, s. 105-127.*

¹² *Bellelen X, 1946, s. 29-53.*

¹³ *Halil Edhem Hatıra Kitabı*, cild. I (Türk Tarih Kurumu yayınlarından, VII. seri, no. 5), Ankara 1947, s. 161-164.

¹⁴ *IV. Türk Tarih Kongresi* (Türk Tarih Kurumu yayınlarından, IX. seri, no. 4), Ankara 1952, s. 66-72.

leia= Mudanya) sikkelerine dair yazılmış ilk monografi olan “*Colonia Iulia Concordia Apameia sikkeleri*”¹⁵ adlı etüdü ve recam ve teşvikim üzerine tertiplemiş olduğu “*Türkiyenin antik devirdeki meskûkâtına dair bibliyografya*” sı¹⁶ nümizmatik sahasına ait kıymetli araştırmalardır. “*Nikaia bayram oyunları*”¹⁷ ise kitabeler sayesinde öğrendiğimiz şehir bayramlarına sikkelerin yardımı ile bazı yenileri katılabileceğini açığa vurmakta, “*Ankaradaki antik devir hamamının müessisi*”¹⁸ nin kitabeler sayesinde ismi ve tarihi tesbit olunmakta, Roma imparatorluk devrinde eyaletlerde büyük binaların kimler tarafından ve ne suretle yapıldığı noktaları üzerinde durulmakta, “*Die Kelten in Ankara*” (*Ankarada Kelt’ler*)¹⁹ adını taşıyan etüdde yine kitabelere istinaden Galat ailelerinin ilk imparatorluk devrinden itibaren göçebeliği terk ederek şehirlere yerleşmeğe başladığı, fakat yerli halk ile karışarak M. s. 2. asırdan itibaren benliklerini tamamiyle kaybettikleri gösterilmekte, bu suretle bütün bu makalelerde epigrafya ile tarihin birbirini ne şekilde tamamladığı hakkında güzel misaller verilmektedir.

Bosch nümizmatikğin yanında epigrafyanın Anadolunun ilkçağ tarihi için ne kadar büyük bir önem taşıdığını gözönünde bulundurarak sırf bu saha ile de uğraşmıştır. Nitekim 1941/42 kışında uzunca bir müddet asistanı Dr. Afif Erzen ile birlikte Ankarada çalışarak bu şehrin antik kitabelerini toplamış²⁰, 1946 senesinde birlikte yaptığımız Antalya bölgesi tetkik gezisinde Antalya müzesinde bizzat kopya ettiği yahut öğrencilere kopya ettirdiği kitabeleri bir makale

¹⁵ *Tarih Dergisi* (İst. Üniv. Edeb. Fak.) I, sayı 2 (1950), s. 237-262; II, sayı 3/4 (1950/1), s. 7-16; V, sayı 8 (1953), s. 55-68.

¹⁶ Türk Tarih Kurumu yayınlarından, XII. seri, no. 2. Ankara 1949.

¹⁷ *Bellesten* XII, 1948, s. 325-348, levh. 59. Aynı makalenin almanca sı “*Die Festspele von Nikaia*” ismi altında şu dergide çıkmıştır.: *Jahrbuch für kleinasiatische Forschung* I, 1950, Heft 1, s. 80-99.

¹⁸ III. Türk Tarih Kongresi (Türk Tarih Kurumu yayınlarından, IX. seri no. 3), Ankara 1948, s. 576-581.

¹⁹ *Jahrbuch für kleinasiatische Forschung* II, Heft 3, 1953, s. 283-293.

²⁰ Halen Türk Tarih Kurumunda bulunan “*Ankara’nın İlkçağ tarihi için kaynaklar*” adını taşıyan bu eserin mezkûr Kurum tarafından bir an evvel bastırılması şayanı temennidir. “*Die Phylon von Ankara*” ve “*Die Aera von Ankara*” adlı makaleleri ise Edebiyat Fakültesi tarafından yakında neşredilecek olan “*Anadolu Araştırmaları*” dergisinde çıkacaktır.

halinde neşretmiş²¹, 1947 ile 1951 seneleri arasında epigrafist ve nümizmat sıfatıyla iştirak ettiği Antalya bölgesinde Side kazılarında çıkan kitabeler üzerinde çalışmış, bunlardan 1947 senesi kitabelerini kazı önraporunda yayınlamıştır²². Sırf epigrafya sahasında fazla ihtisası bulunmaması ve bu saha ile ancak Anadolu gezileri ve kazıları vesilesiyle ülfet peyda etmiş olması yüzünden bu son iki etüdünde bazı hatalara düşmüş olmasını müsamaha ile karşılamak icap eder²³.

Prof. Bosch'u şimdiye kadar verdiğimiz bu tafsilât ile bir ilim adamı olarak tanıtmaya çalıştık. Fakat kendisiyle 1935 ten beri gerek Müzede, gerek Üniversitede, gerek tetkik gezileri ve kazılarda yakın arkadaşlık etmiş bir ferd sıfatı ile şunu söyleyebilirim ki Bosch yalnız bir âlim değil, fakat tam mânasıyla kâmil bir insandı. Herkesin iyiliğini ister, herkese karşı nazik ve samimi muamele eder, yakın dostları ve talebelerinin ilim sahasında ilerlemeleri ve geniş bilgisinden faydalanmaları için hiçbir fedakârlıktan çekinmezdi. Kendisi ile en yakından ve devamlı olarak temas etmek fırsatını bulduğum Side kazılarında tarih, nümizmatik ve epigrafya sahalarından başka arkeolojide de esaslı bilgilere sahip olduğunu müşahade eder, fikir ve tavsiyelerinden daima faydalanırdım²⁴. Ne çare ki sıhatli gibi görünen bu kâmil insan 1951 kışında hiç beklenmedik bir anda, bir felç geçirmiş ve yatağa serilmişti. İlk zamanlar kuvvetli ve dinç bünyesinin hastalığı yeneceği ümidi hepimizde mevcuttu. Hattâ bir müddet hastalığının, kendisine tekrar ders verdirtebilecek kadar iyiliğe doğru gitmesi yakın dostlarında bu ümidleri arttırmıştı. Bununla beraber beyin damarlarının sertleşmesinden ileri geldiği anlaşılan hastalık seyrine yavaş, fakat fasılasız olarak devam etmiş, bunun neticesinde Prof. Bosch en olgun ve en verimli bir yaşta dünyaya gözlerini kapamıştır. Bununla yalnız iyi bir dost değil, fakat Anadolunun ilkçağ kül-

²¹ "Antalya Kitabeleri", *Bellekten* XI, 1947, s. 88-125.

²² Arif Müfid Mansel-Emin Bosch - Jale İnan, 1947 senesi Side kazılarına dair önrapor - *Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen von Side im Jahre 1947* (Türk Tarih Kurumu yayımlarından, V. seri, no. 1), Ankara 1951, s. 46-80.

²³ Bu hususta J. ve L. Robert'in tenkitlerine bk. *Revue des Etudes Grecques* 61, no. 284/5 (1948), s. 198-203; 64, no. 299/301 (1951), s. 193-195; 65, no. 304/5 (1952), s. 53-55.

²⁴ Antalya bölgesine dair yazmış olduğu iki kıymetli etüd 'Pamphylia'nın deniz stratejisi bakımından önemi' ve "Pamphylia tarihine dair araştırmalar" adları altında Side kazıları neşriyatı serisinde Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanacaktır.

tür tarihinde oynadığı rolün önemine ve asıl iştiğal sahası olan Anadolunun Roma imparatorluk devrinde ictimaî, iktisadî, dinî ve hattâ bir dereceye kadar siyasî hususlarda istiklâlini korumağa ve İtalya ve Roma üzerinde tesirlerde bulunmağa muvaffak olmuş bir ülke olduğuna tam kanaat getirmiş ve bunu bütün eserlerinde, konferanslarında ve derslerinde tebarüz ettirmeğe çalışmış bir âlim kaybetmiş oluyoruz. Yakın çalışma arkadaşlarına ve yetiştirdiği talebelerine halen düşen vazife araştırma ve derslerinde Prof. Bosch tarafından kurulmuş olan geleneği devam ettirmektir. Ancak bu suretle hem memleketimizin irfanına esaslı bir hizmette bulunabileceğimize, hem de Bosch'un ruhunu şad edeceğimize inanıyorum.
